

Drugi u brazilskoj književnosti: figura useljenika*

Kako nas podsjeća Carlos Drummond de Andrade u znakovitim stihovima *Hino Nacional (Nacionalna himna)*¹, nijedan Brazil ne postoji. Može se krenuti od pjesnikove daljnje provokacije – postoje li onda Brazilci? – pa se pitati što je nacionalni identitet koji, kako navodi Stuart Hall, ne sadrži u sebi ništa postojano ni homogeno. S obzirom da identitet ne postoji kao prirodni artefakt, treba ga zamisliti, u skladu s poznatom formulacijom Benedicta Andersona. Slika rasnoga raja, u kojem se tri izvorne rase supostoje skladno, predstavlja svojevrstan diskurs osnivanja nacionalnoga karaktera. Međutim, neka nas prozna djela podsjećaju na važnost izbjegavanja klopke jedne esencijalističke perspektive brazilskog identiteta, utemeljenog na jedinstvenoj i slabo pluralnoj slici: ta nam djela pomažu da iskorijenimo obilježja edenskoga mita, inzistirajući na činjenici da nije moguće izbrisati tragove nasilja u stvarnosti iseljenika. Vizija homogenog projekta nacije, iskazana u Drummondovim stihovima, bezbroj je puta problematizirana u brazilskoj fikciji koja ukazuje na ustrajnost nejednakosti

prikrivenih u govorima o toleranciji. Polazeći od pitanja o okvirima identiteta, moguće je razmišljati o tome što razni pisci svojim pisanjem pridonose u problematiziranju ideje nacionalnog jedinstva i navodne srdačnosti brazilskoga društva.

Oslanjajući se na stajalište da se stranac pojavljuje kao česta figura u modernome svijetu, kao onaj tko obavlja stalni posao dislocirajući se, valja sagledati kako se ta figura javlja u prozi brazilskih autora i proučiti onaj čvrsti diskurs koji se odnosi na naciju i na vlastiti identitet kao zatvorenu cjelinu. U tu svrhu ističemo figure koje nose oznake neprilagođenosti i stranosti.

Raščlanjujući oblike zastupljenosti figure iseljenika u brazilskoj književnosti, općenito se utvrđuju dvije konstante: s jedne strane, primjećuje se prevlast povijesne perspektive u djelima koja preslaguju dijelove kolonizacije, kao što je klasik *Kanaan (Canaã, 1902)* Graçe Aranha, priča o njemačkim useljenicima Milkau i Lentzu, u malome gradu u državi Espírito Santo, gdje se suočavaju s poteškoćama prilagođavanja novoj zemlji. Kao socijalni dokument, djelo pokazuje sukob antagonističkih svjetonazora i nasilje rasnih predrasuda, kao i djelo *A ferro e fogo – tempo de solidão (Ognjem i mačem – vrijeme samoće, 1972)* Josué Guimarães. To su priče koje progovaraju o tegobama kolonijalnoga života, pripovijedajući epopeju prvih useljenika koji su započeli nov život u stranoj zemlji. Svojevrsna im je uzvišena dikcija, pogodna za detaljno iznošenje putovanja na koja su se otisnuli stranci koji su došli u Brazil. Središte zanimanja, stoga, nalazi se u izuzetnim pothvatima useljenika i njihovoj borbi za prostor i zemlju. Način iznošenja useljeničkih iskustava odvija se u epskom stilu, s prisutnim junačkim likovima, protagonizirajući priče o izuzetnim pothvatima, pustolovinama i osvajanjima. Bave se tradicijom i željom da je narativnim putem obнове.

S druge strane, prisutne su pripovijesti koje fokusiraju aspekte privatnoga života useljenika, naglašavajući intimnu sliku života likova obilježenih kulturnom razlikom. Umjesto kolektivne povijesti, vidimo u njima osobne povijesti useljeničtva, kao recimo u *Contos do imigrante (Pripovijetke useljenika, 1956)* Samuela Raweta, *Relato de um certo Oriente (Pripovijest jednoga Orijenta, 1989)* Miltona Hatouma, *Amrik (1997)* Ane Mirande i *O bruxo do*

* Članak je dio projekta “Kulturno prevođenje i dislociranje u brazilskoj književnosti”, koji razmatra pitanje useljenika i stranca u brazilskoj književnosti, a provodi se u suradnji s dva sveučilišta: Savezno sveučilište Fluminense i Savezno sveučilište Rio de Janeiro.

¹ Carlos Drummond de Andrade, *Nacionalna himna*: “Trebamo otkriti Brazil! / Zakriven šumama, / prošaran riječnim vodama, / jadni Brazil spava. / Trebamo kolonizirati Brazil. / To ćemo učiniti uvozeći vrlo svjetlokose, / mekoputne Francuskinje, / debele Njemice, sjetne Ruskinje za / konobarice u noćnim restoranima. / A doći će i nadasve vjerne Sirijke. / Ne bi trebalo zanemariti ni Japanke. / Trebamo obrazovati Brazil. / Kupit ćemo profesore i knjige, / usvojiti vrsne kulture, / otvorit ćemo diskotekove i poticati elite. / Svaki će Brazilac imati svoju kuću / sa štednjakom i električnom grijalicom, bazenom, / salonom za znanstvene skupove. / I njegovat ćemo državu znanosti. / Trebamo slaviti Brazil. / Nije to samo jedinstvena zemlja. / Naše su revolucije veće / od bilo kojih drugih; a tako i naši grijesi. / A naše vrline? Zemlja uzvišenih strasti... / Neopisiva Amazona... Nevjerojatni gradovi kao João-Pessoa... /

Trebamo voljeti Brazil. / Iako je teško toliki ocean i toliku samoću / ugurati u jadro srce prepuno obećanja... / Iako je teško shvatiti što hoće ti ljudi, / zašto su se okupili i koji je razlog njihove patnje. / Trebamo, trebamo zaboraviti Brazil! / Tako veličanstven, tako beskrajn, tako nehajan, / on se želi odmoriti od naših groznih njeznosti. / Brazil nas ne želi! Dozlogrdili smo mu! / Naš je Brazil na nekom drugom svijetu. Ovo nije Brazil. / Nijedan Brazil ne postoji. Postoje li onda Brazilci?”

Contestado (Vještac pokreta Contestado, 1996) Godofreda de Oliveire Neta. Glavna tema tih djela su sitna osvajanja u okviru svakidašnjice, obitelji, religije u jednoj perifernoj zemlji prepunoj nejednakosti. Pojedinci koji pripadaju rastrganoj tradiciji, koju je nemoguće ponovo sastaviti, jer je nepovratno izgubljena; likovi koji u narativnim mogućnostima prelaze intimne prostore, male drame u svakodnevicu koja zrcali život stranca u potrazi za ravnotežom na tankoj liniji između različitih kultura i jezika. Nema tu junaka, barem ne onih staroga kova, ti likovi uglavnom djeluju u smislu bavljenja drugom kulturom na zadovoljavajući način.

Dok se Alcântara Machado zadržava u tonu kronike u svojim pripovijetkama, opisujući na humorističan način novi lik u velikome gradu, Samuel Rawet nastoji proučiti useljenika u dramatičnom aspektu prilagodbe pridošlice. Moacyr Scliar, pak, u svojim djelima pripovijeda kako se židovski useljenik prilagođava brazilskom društvu: jednom je asimiliran, drugi put značajno mijenja svoju okolinu. Autori kao Ana Miranda i Milton Hatoum fokusiraju svoj interes na obiteljske odnose libanonskog useljenika, na svakodnevnicu obitelji koje nose oznake istočnjačke kulture. S druge strane, Vianna Moog i Godofredo de Oliveira Neto proučavaju specifičan karakter pojedinca koji je prošao Amerikom, nudeći drukčiju perspektivu prilagodbe njemačkog useljenika u Brazilu.

Važno je napomenuti da je način kojim svaki autor obrađuje temu useljeničtva neodvojiv od njegova osobnog iskustva: od ovdje spomenutih autora, Samuel Rawet i Salim Miguel izravno su proživjeli iskustvo useljeničtva. Ostali autori imali su dodira s tom temom uglavnom preko djela generacije pisaca koji su im prethodili i preko zajednice u koju su se uključili.²

ITALIJA U BRAZILU

Miješajući dokumentarne dijelove i fikciju, roman *Anarquistas, graças a Deus (Anarhisti, hvala Bogu, 1979)* Zélie Gattai, bilježi svakodnevnicu obitelji Gattai u São Paulu s početka stoljeća. Sastavljeno od malih epizoda, djelo nenametljivo evocira dolazak talijanskih useljenika u Brazil kroz opise kuće, prijatelja, četvrti, obitelji i poteškoća prilagodbe. U romanu *Città di Roma (2000)*, autorica nastavlja književni projekt koji je započeo u prethodnom djelu, s naglaskom na putovanje na koje su se otisnule talijanske obitelji na istoimenom brodu, kao i na dolazak u grad São Paulo.

² Slučaj Alcântare Machada još je specifičniji zbog toga što autor nije sam po sebi useljenik, a i ne pripada društvenoj klasi koju prikazuje. No, Berta Waldman upozorava na činjenicu da će se ta tendencija promijeniti sredinom 20. stoljeća, u trenutku kada useljenici počnu govoriti o sebi samima.

Istu temu obrađivao je José Clemente Pozenato u romanu *O quatrilho (Četiri kartaša, 1985)*, smještenom u gaučkom gorju početkom stoljeća. Naslov se odnosi na kartašku igru talijanskoga podrijetla, koja služi kao metafora za zamjenu parova u romanu. U romanu *Cocanha (2000)*, autor ponovo obrađuje temu useljeničtva, kroz prve godine kolonijalne pustolovine.³

Bez namjere da iscrpimo popis, treba navesti i autora iz pokrajine Minas Gerais, Luiza Ruffata, koji u djelu *Inferno provisório (Privremeni pakao)*, sastavljenom od pet svezaka, nastoji fikcionalizirati priču radničke klase u Brazilu od sredine 20. stoljeća, obrađujući talijanske useljenike u Brazilu, kao primjerice u romanu *Mamma, son tanto felice (Mama, tako sam sretan)*, 2005.

ISKUSTVO ŽIDOVSKIH USELJENIKA

Gotovo trideset godina nakon objavljivanja Machadove zbirke priča *Brás, Bexiga e Barra Funda*, Samuel Rawet produbljuje temu stranaca na radikalniji način. Autor je objavio *Contos do imigrante (1956)* s dvadeset sedam godina, uvodeći u brazilsku književnost temu židovskog useljeničtva. Obilježje izolacije kod useljenika zadobiva najveću važnost, te produbljuje gore navedenu temu u djelima autora kao što su Mário de Andrade i Alcântara Machado.

Za Raweta židovstvo je stanje koje nakon određenog trenutka života donosi nemir i sukobe, i to onda kada se prozove *anti-židovstvom*. Književnost koja iz toga proizlazi nosi u sebi svojevrсни krik upozorenja u odnosu na netoleranciju, otuđenje i isključenje. Polazeći od vlastita osobnog iskustva, autor progovara o toj temi na dirljiv način, aludirajući na stanje nekomunikativnosti koje može doživjeti svaki pojedinac.

Tom se istom temom stalno bavio i Moacyr Scliar. Među brojnim Scliarovim romanima, jedan prikazuje sjecište dvaju važnih aspekata autorova života: književnosti i medicine. *A majestade do Xingu (Veličanstveni Xingu, 1997)*, pripovijeda o putovanju dvoje mladih ruskih Židova koji su na istome brodu došli u Brazil kao useljenici: prvi, Noel Nutels, liječnik koji se posvetio Indijancima na području Xingu – sanitarac koji je živio u zemlji od 1920; drugi, vlasnik maloga dućana u četvrti Bom Retiro, u gradu São Paulo. Unatoč površnome upoznavanju na pomorskom putovanju

³ Za razliku od useljenika u velike gradove što ih Alcântara Machado opisuje u cijeloj jednoj galeriji likova: švelje, krojači, radnici u glavnome gradu koji se počinje modernizirati, useljenici koje opisuju Pozenato i Oliveira Neto odlaze u unutrašnjost zemlje, na mala imanja na jugu Brazila. Ti pojedinci, koji se nazivaju *kolonima*, jer su sastavni dio grupe pojedinaca koji će obrađivati tuđu zemlju, odnosno, talijanske i njemačke kolonije, nastoje živjeti od žetve i plantaža, zauzimajući fizički prostor koji im je namijenjen s ciljem da iz njega izvuku svoju egzistenciju. Na taj način promijenili su krajolik juga zemlje, kao što su promijenili i dio običaja u tom kraju.

dok su još bili mladići, u budućem se trgovcu javlja divljenje prema Nutelsu te se posvećuje praćenju, iako izdaleka, njegova života u Brazilu. Cijeli zaplet počinje od Odjela za intenzivnu njegu u bolnici gdje je smješten pripovjedač na rubu smrti.

More, luka i brod elementi su s golemim značenjem u imaginariju onih koji su se otisnuli ne znajući kada će se vratiti. Česta je slika broda u brazilskoj prozi koja tematizira useljeničtvo. Na pretrpanim brodovima kojima putuju započinje raspad obiteljske intime siromašnih useljenika. O toj temi govori povjesničar Boris Fausto:

U razdoblju velikih migracija transatlantsko pomorsko putovanje u pravom smislu riječi predstavlja, kao što je poznato, sredstvo premještanja; to putovanje za useljenika trenutak je koji obilježava njegov život. Odlazak označava prestanak jednoga dijela postojanja ili gotovo uvijek napuštanje domovine – veliki izuzetak predstavljaju Židovi – u koju se često žele vratiti, ali bez ikakve izvjesnosti u moguću povratak. S druge strane, očekivani dolazak sadržava nadu, strah, neizvjesnost. (Fausto 1998, str. 15)

Osim nelagode i nedostatka privatnosti na putovanju, maštu useljenika nastanjuju razna očekivanja u odnosu na zemlju u koju stižu: te maštarije počinju se oblikovati još u Europi, u trenutku kada su im se obratili agenti zaduženi za prikupljanje ljudi koji su spremni iseliti se. Kompanije za poljoprivrednu kolonizaciju u brošurama su najavljivale mogućnost početka novoga života i nudile zemlju, poljoprivredne alatke, stoku, sjeme i potrebnu pomoć. U propagandi koja je predočena useljenicima, česta je bila slika Brazila kao čudesne zemlje s obećavajućom budućnošću. Nakon pristajanja broda ta vizija raja donekle je i potvrđena, jer su se stranci prvi put suočili s bujnim okruženjem koje je odgovaralo hvalisavom opisu što su ga agenti prikazali.

Bio sam u Brazilu i što sam vidio? Vidio sam boje Brazila. Bože, kakve boje. Zelene. Žute. Crvene. Plave. Rusija je bila pepeljasta zemlja, pepeo dugih zima, pepeo kuća; pepeo koji je odgovarao našem unutarnjem krajoliku. A sada sam pred sobom imao orgiju boja, obilnu, blještavu žutu od koje mi se zavrtjelo – kao što mi se vrtjelo od mnoštva koje se ondje nalazilo [...] Ana je oduševljeno pljeskala, roditelji se smijali. Počeo nam se svidjeti Brazil. (Scliar 1997, str. 50)

Kao odraz raznih vizija autora o useljeničtvu, njegovi tekstovi jasno prikazuju kako se suočio s tim iskustvom: dok Rawet pretpostavlja nemogućnost razumijevanja drugoga u nepomirljivim razlikama, Scliar zadržava optimističnu viziju glede te teme. U njegovim likovima prevladava pogled obilježen mogućnošću započinjanja novoga života u tuđoj zemlji, iako su pojedinci obilježeni suživotom dviju polovica – židovsko-brazilskih – skupljajući u sebi različite identifikacije, kao slika koju evocira mitološko biće u romanu *O centauro no jardim* (*Kentaur u vrtu*, 1980).

ODJECI JAPANA U BRAZILU

Prije više od stotinu godina počeo je dolazak japanskih useljenika u Brazil. Ljudi iz te etničke skupine prisutni su u zemlji već desetljećima, međutim, njihova prisutnost u brazilskoj književnosti je rijetka. Oswald de Andrade, s romanima *Marco zero* (*Nulta točka, 1943. i 1945*), objavljenom u dva sveska, *A revolução melancólica* (*Sjetna revolucija, 1943*) i *Chão* (*Pod, 1946*), donosi japanske likove ocrtavajući panoramu društva u gradu São Paulu 1930. U tom i u drugim romanima, riječ je o iskrivljenom govoru koji oponaša poteškoće useljenika u svladavanju novoga jezika. U tom smislu treba se prisjetiti lika Tanake, japanskoga sluga iz obitelji Sousa Costa u romanu *Amar, verbo intransitivo* (*Voljeti, neprijelazni glagol, 1928*) Mária de Andradea. Između Fraulein, njemačke guvernante, i sluga javlja se rasprava o narodnosti. Danju se poput "tigrova" grebu u neprestanom rivalitetu, a noću dirljivo razgovaraju, pripovijedajući o prošlim patnjama, o dalekom djetinjstvu, kao "nesretne prognane duše" (str. 35). U suvremenoj brazilskoj prozi tema japanskog useljeničtva pojavljuje se kao usputna tema u romanima *O sol se põe em São Paulo* (*Sunce zalazi u São Paulu, 2007*) Bernarda Carvalha i *Rakushisha* (2007) Adriane Lisboe. Roman *Nihonjin* (2012) Oscara Nakasata, fokusira se na životna iskustva u geografskoj i kulturnoj dislokaciji japanskih useljenika u Brazilu.

ARAPSKI GLASOVI

Roman *Drevni rad* (*Lavoura Arcaica, 1975*) Raduana Nassara, propituje arapsku kulturu, iako ona nije njegova središnja tema. Osim te teme, tekstualna razrada, odnos obiteljskih veza, tragična veza uspostavljena između likova, čine ovaj roman jedinstvenim u brazilskoj književnosti. Nassar gradi bezvremenu pripovijest, pripovijedajući incestnu ljubav između Andréa i njegove sestre Ane, s dramatičnim ishodom.

Iako se to ne navodi izričito, podrijetlo članova obitelji je arapsko, što se može potvrditi i u nekim imenima: u imenu patrijarha Johana i kćeri Zuleike i Hude. Stalna aluzija na djeda, "staroga useljenika", također priziva pitanje useljeničtva: "U uspomenu na djeda snivaju naši korijeni" (Nassar 1975, str. 25), tvrdi patrijarh Johana, otkrivajući u svojem govoru brigu za tradicionalne vrijednosti. Useljenik s "vlastitom sintaksom, tvrdom i krutom od sunca i kiše" otjelovljuje generaciju useljenika koji su kao mladi došli u Brazil, čuvara orijentalne kulture koja rukovodi njegovo djelovanje. To je takozvana *generacija s naglaskom*, jer dok govore portugalski, prisutna je lako prepoznatljiva zvučnost njihova materinskog jezika, koja se često očituje kao pomalo iskrivljen, nesiguran govor. Obilježen poštivanjem drevnih vrijednosti svojega naroda, taj se useljenik suočava s većom teškoćom u prilagođavanju, ako ga se usporedi s ge-

neracijom koja za njime slijedi, kao što je slučaj s njegovim sinom Andréom, već rođenim u Brazilu.

Ana Miranda u romanu *Amrik* (1997) također progovara o pitanju arapskih useljenika, pripovijeda jući put likova Amine i trgovca Abrahama, koji dolaze u grad São Paulo na početku 19. stoljeća. Ističe se također *Relato de um certo Oriente* (1989) Milтона Hatouma, koji prikazuje život libanonske obitelji u Manausu, tkajući emocionalni mozaik u pripovijedanju raznih obiteljskih uspomena. Uspostavljajući dijalog s tekstovima iz *Tisuću i jedne noći*, roman prikazuje sukobe i raspadanje jedne matrijarhalne obitelji iz vizure njezinih potomaka. Autor preuzima temu iz romana *Dois irmãos* (*Dva brata*, 2000), u kojem se blizanci Yaqub i Omar cijeli život bore između ljubavi i mržnje u jednoj libanonskoj obitelji, u prozi koja je također smještena u gradu Manausu. *Nür na escuridão* (*Nür u mraku*, 1999), autobiografski roman Salima Miguela, priča je koja također propituje geografsku i kulturnu dislociranost libanonskog useljenika u Brazilu.

IDEOLOGIJA I PREDRASUDE: NJEMAČKI LIKOVI

Um rio imita o Reno (*Rijeka koja oponaša Rajnu*, 1939) obrađuje temu njemačkih useljenika u Brazil te propituje kontrast između brazilske i njemačke kulture. Pod izgovorom iznošenja ljubavne priče između Amazonca Geralda i Loree Wolff, djevojke iz protestantske obitelji, autor Viana Moog zadržava se na temama širenja nacističke propagande u njemačkoj zajednici u jednome gradu na jugu Brazila. Na taj način dokumentira kontroverzne aspekte brazilskega društva, kao što su predrasude i netolerancija.

Um rio imita o Reno detaljno ocrtava kulturne prakse među ljudima njemačkoga podrijetla, pojedincima koji više nemaju potrebu ekonomski se potvrditi u zemlji. Za razliku od njemačkog useljenika kojega opisuje Josué Guimarães u romanu *A ferro e fogo*, ti su likovi posve prilagođeni životu u Brazilu. Borba za ekonomsku stabilnost – što je stalno prisutna tema u imaginariju stranca – za te je građane već završila.

Od svojega dolaska, Geraldo proživljava čuđenje gledajući natpise u gradu: "*Apotheke, Schumacher, Backerei*". Taj lik javlja se kao strani element u germaniziranom Blumentalu, te se izokreće tradicionalna perspektiva useljenika kao mete predrasuda. Sada je Geraldo stranac, pojedinac dočekan nepovjerenjem u prostoru u kojem vladaju Nijemci. Takav osjećaj otuđenosti vidi se u sljedećem odlomku:

Geraldo je i dalje promatrao tu sliku, naprežući se da se usredotoči. *Blumental mu je ostavljao dojam grada na Rajni, zagubljena na američkome tlu. Od gotičke crkve do oštre strogosti pročelja, sve je u tom gradu, osim parka, bilo ozbiljno, strogo, njemačko. [...] Pobuna, unutarnja tjeskoba stezala mu je utrobu. Geraldo*

bi najradije zaplakao. Nedostajao mu je Brazil. (Moog 1987, str. 17)

Heidelberg, München. Rajna. Njemačke referencije prenesene u trope, ali pomalo izmještene, zalutale. Referencija na nešto izgubljeno u vremenu i prostoru ukazuje na žudnju za ponovnim pronalaskom Brazila. Jednoga Brazila koji se Geraldu ukazuje dalek, zastrt nostalgичnom aurom. Za inženjera koji je došao sa sjevera, šok je ono što ga karakterizira u susretu s gradom, s obzirom da taj prostor ne prepoznaje kao *brazilski* i ne osjeća se sastavnim dijelom te zajednice. Ondje postoji rijeka – kao mnoge u amazonskom području – ali ona odjekuje kao Rajna, i to smiješno oponašanje mnogo govori o stanovnicima toga prilično lažiranog scenarija.

Domorodac zaljubljen u bijelu božicu – slika koju koristi autor da prikaže kako se Geraldo vidi u stanju zaljubljenosti – aludira na situaciju unutarnje inferiornosti, budući da se lik osjeća tjeskobno zamišljajući kako Lorea prezire domoroca ravne kose. Javlja se povijesna veza između Europejca i koloniziranoga, antinomija između navodne čistoće i inferiornosti koja se pripisuje domorocima, što je osjećaj koji Geraldo proživljava kroz navedenu čežnju za Brazilom, za mjestom gdje se vode račvaju, a njihovi tokovi gube. Ta drugost također se može uočiti kod useljenika sa sjeveroistoka koji kreće prema jugu Brazila, ne samo kod stranca. Pisac nastoji, prikazujući tridesete godine prošloga stoljeća, problematizirati drugost i šok kultura, trenutak u kojem se Indijanac i useljenik – dvije snažne ikone koje predstavljaju naciju – pojavljuju u antipodnim situacijama.

Pišući u jeku Drugoga svjetskog rata, Viana Moog u ovome djelu uprizoruje teme širenja nacističke propagande među useljenicima i ideal germanske superiornosti. Regina Zilberman skreće pozornost na polemičku prirodu djela, prokazujući rasizam i izolaciju njemačkih skupina koje se, prema autoru Viani Moogu, nisu miješale, izbjegavajući bilo kakvu vrstu kontaminacije.⁴

Kao što je vidljivo, kulturno presađivanje i Geraldova neprilagođenost u njegovoj uobličeniosti kao lika čitatelja, isto se primjećuje kod Tecle, lika pripovjedača u romanu *O bruxo do Contestado* (1996). Zavođenje svijeta knjiga omogućuje razmišljanje o otkrivanju novih područja, pokazujući otuđenost ili prisnost likova s novim stvarnostima. Ideja o čitanju kao o putovanju i pojam putovanja kao čitanja očiti su u gradnji likova kao što je Geraldo: očaranost Nietzscheovom filozofijom predisponira strast za Loreom, sirenom koja odvlači Geralda do već posjećenih krajolika u njegovu repertoaru čitanja. Valja napomenuti da je senzibilitet prema književnosti, odnosno prema umjetnosti općenito, zajednički nazivnik između Geralda i Tecle. Za te likove književnost

⁴ Zilberman, Regina, 1992. *A literatura no Rio Grande do Sul*, Porto Alegre: Mercado Aberto, str. 111.

bi bila oblik sastavljanja vlastite biografije, otkrivanje područja u kojim se prisvajaju referencije koje na kraju određuju način na koji ti likovi bivaju u svijetu, stvarajući svoj svijet koji se upravlja tim zakonima.

Njemački identitet također se problematizira u prozi Godofreda de Oliveire Neta. Nacistička ideologija i širenje propagande među Brazilcima na isti su način zastupljeni u narativnom zapletu s dislociranim likovima koji se nalaze u neprilagođenim situacijama. U mapiranju brazilske književnosti 21. stoljeća, Flavio Carneiro tvrdi da se smjernice književnosti devedesetih godina prošloga stoljeća rukovode novim povijesnim romanom, koji se velikim dijelom gradi u znaku preispisivanja. Polazeći od teme stranaca, moguće je da taj roman promišljamo pod svjetlom ponovnog ispisivanja Povijesti, problematizacije pojma poznavanja povijesti, kao što postulira Linda Hutcheon. Poveznica između fikcije i povijesnoga diskursa problematizira se polazeći od trenutka kada druge istine i priče izlaze na površinu. Više nego znati što je prošlost, pitanje bi bilo: što danas možemo znati o prošlosti?

Odbijajući raditi s povijesnim vrstama ili sintezama, ova proza razmatra marginalizirane ili periferne likove, slučajeve useljenika i onih koji su obilježeni duševnom bolešću, kao što je lik Rose. Romani kao *O bruxo do Contestado* uvode krizu u povijesnost, jer problematiziraju pojam povijesne spoznaje (Hutcheon, 1990, str. 122). Godofredo prisvaja činjenične elemente – u ovome slučaju pokret mesijanske prirode na jugu Brazila – i preoblikuje ih je u fikcionalnoj naraciji. To namjerno miješanje fikcije i povijesti omogućava ponovno ispisivanje prošlosti u fikciji i u povijesti, bez pretenzija da ono bude konačno, tvrdi Hutcheon (1990, str. 147). Tematizira se mesijanski pokret na jugu zemlje, ali veliki junaci toga pothvata su obitelj Rünnel: Juta, Rosa i Gerd. Utopija o obnovi pokreta Contestado pokreće Gerda, kao što san da će se uspostaviti ravnoteža među generacijama pokreće Teclu: “održat ću čarobnjaka na životu” (str. 76), tvrdi pripovjedačica, prisjećajući se da će to biti njezine uspomene. Iznošenje čarobnjakovih zgoda također je način da govori o sebi i o svojim propalim snovima. Nije slučajno da tijelo Gerda, toga stranca, tuđinca, nije pronađeno u raspletu romana, te ostaje poput elipse, praznine koju razumijevanje čitatelja ne ispunjava.

Kao što podsjeća Contardo Calligaris, za shvaćanje američkog imaginarija nužno je iščitavanje useljeničkih memoara. Za talijanskoga psihoanalitičara nema istinskog pristupa subjektivnosti bez otvaranja kovčega onoga koji je došao, “bez rekonstrukcije protekloga života i povijesti snova, tragedije ili agonije iseljništva pojedinca i njegovih predaka koji su se iselili.” Gesta otvaranja kovčega i propitivanja imaginarija onoga koji se otisnuo, postaje fundamentalna u našem razumijevanju. Otkrivanje sadašnjosti polazeći od izvjesnoga čitanja prošlosti potrebno je da bi se shvatila brazilska kultura u prozi koja se često bavi

likovima na rubu, ekscentricima, izvan sfere napretka i homogeniziranog diskursa nacije. Useljenici, izmješteni, prognani, tipovi sa stranim naglaskom, potomci koji uče portugalski na iskrivljen način, nesigurno. Mali gringos, djeca koja sriču, mucaju na jeziku koji ne osjećaju svojim. Pojedinci koji se uključuju u brazilsku kulturu na sporedan i nejasan način. Nikakav Brazil ne postoji, i te nas priče podsjećaju da postoje mnogi načini da se zamišlja tko su Brazilci. Pogled na te priče također je način shvaćanja brazilske književnosti u svojoj složenosti i raznolikosti.

S portugalskoga prevela
Tanja TARBUK

BIBLIOGRAFIJA

Alencastro, Luiz Felipe; Renaux, Maria Luiza. “Caras e modos dos migrantes e imigrantes”. U: Novais, Fernando (org.) *História da vida privada no Brasil vol 2*. São Paulo: Companhia das Letras, 1997.

Bhabha, Homi. *O local da cultura* [prev. Myriam Ávila, Eliana Reis e Gláucia Gonçalves]. Belo Horizonte: UFMG, 1998.

Calligaris, Contardo. “O barulho de fundo da metropole americana é o burburinho de mil histórias engasgadas”. URL: <http://www.verdestrigos.com.br>

Carneiro, Flávio. *Ficção brasileira do século XXI*. Rio de Janeiro: Rocco, 2005.

Chiarelli, Stefania. *Vidas em trânsito: as ficções de Samuel Rawet e Milton Hatoum*. São Paulo: Annablume, 2007.

Fausto, Bóris. “Imigração: cortes e continuidades”. U: Schwarcz, Lília M. (Org.) *História da vida privada no Brasil*, vol. 4, São Paulo: Companhia das Letras, 1998, str. 13–61.

Gattai, Zélia. *Anarquistas, graças a Deus*. São Paulo: Record, 1979.

_____. *Città di Roma*. São Paulo: Record, 2000.

Guimarães, Josué. *A Ferro e Fogo I – tempo de solidão*. Porto Alegre: L&PM, 1982.

Hall, Stuart. *A identidade cultural na pós-modernidade*. Rio de Janeiro: DP&A, 1999.

_____. *Da diáspora: identidades e mediações culturais*. Belo Horizonte: UFMG; Brasília: Representação da Unesco no Brasil, 2003.

Hatoum, Milton. *Relato de um certo Oriente*. São Paulo: Companhia das Letras, 1989.

Hutcheon, Linda. *Poética do pós-modernismo – história, teoria, ficção*. Rio de Janeiro: Imago, 1991.

Machado, Antônio Alcântara. *Brás, Bexiga e Barra Funda*. Ed fac-similar. São Paulo, Imprensa Oficial do Estado: Arquivo do Estado, 1982.

Miguel, Salim. *Nür na escuridão*. Rio de Janeiro: Topbooks, 2000.

Miranda, Ana. *Amrik*. São Paulo: Companhia das Letras, 1997.

Moog, Viana. *Um rio imita o Reno*. 9. izd. Rio de Janeiro: José Olympio, 1987.

Nassar, Raduan. *Lavoura Arcaica*. São Paulo: Companhia das Letras, 1985.

Oliveira Neto, Godofredo de. *O bruxo do Contestado*. Rio de Janeiro: Record, 2012.

Pozenato, José Clemente. *O quatrilho*. Porto Alegre: Mercado Aberto, 1985.

Rawet, Samuel. *Contos do imigrante*. Rio de Janeiro: José Olympio, 1956.

Scliar, Moacyr. *A majestade do Xingu*. São Paulo: Companhia das Letras, 1997.

Zilberman, Regina. *A literatura no Rio Grande do Sul*. Porto Alegre: Mercado Aberto, 1992.

contrasts, the article seeks to think through the relevancy of the narratives' focus, which present specific angles on national identity.

Key words: Brazilian literature; alterity; memory; immigration

SUMMARY

THE OTHER IN BRAZILIAN LITERATURE: FIGURE OF AN IMMIGRANT

The article provides a brief panorama of authors in Brazilian literature that treat immigration as a theme. The immigrant Jews, Arabs, Japanese, Italians and Germans arise as dissonant voices in the nation's discursive web. Establishing parallels and

BILJEŠKA O AUTORICI

Stefania Chiarelli je profesorica brazilske književnosti na Saveznom sveučilištu Fluminense (UFF). Objavila je esej *Vidas em trânsito: as ficções de Samuel Rawet e Milton Hatoum* (2007) i organizirala zbirke *Alguma prosa – ensaios sobre literatura brasileira contemporânea* (2007) i *O futuro pelo retrovisor – inquietudes da literatura brasileira contemporânea* (2013).